

KARA-KOYUNLU VE AK-KOYUNLU DEVLETLERİ YÖNETİMİNDE ERMENİLER

Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ*

Öz

Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletleri'nin yönetiminde Ermeniler de bulunmaktaydılar. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletlerinde hükümdarlarının temayüllerine bağlı olarak Ermenilere karşı farklı tutumlar sergilenmiştir. Örneğin Ak-Koyunlu hükümdarı Kara-Yülük Osman Bey'in Ermeniler ve Hristiyanlık dinine karşı iyi bir tutum içerisinde olduğu ve onun egemenliği altında bulunan Hristiyanlarında bu durumdan memnun olduğu görülmektedir. Nitekim pek az istisna dışında Ermeni kaynakları Kara Osman'ın Hristiyan topluluklara karşı davranışını övmektedirler. Benzer şekilde bir Ermeni kaynağında Kara-Koyunlu Kara Yusuf'un, bir Müslüman olmakla birlikte Hristiyanlara, papazlara ve kiliselere karşı hayırsever bir zat olduğu ifadesi kullanılmıştır. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletlerinin büyüklü küçüklü kent merkezleri ve diğer yerleşim yerlerinde yaşayan Ermeniler ekonomik faaliyetler içinde yer alarak ticaret ile uğraşmaktaydılar. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletlerinde yaşayan Ermeniler kiliseler ve diğer dini mekânlarında rahat bir şekilde dini gereklerini yerine getirebilmekteydiler.

Anahtar kelimeler: Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu, Ermeniler, Devlet, Hristiyan.

Armenians Under The Rule Of Qara-Qoyunlu And Aq-Qoyunlu States Abstract

Armenians were also under the administration of the Qara-Qoyunlu and Aq-Qoyunlu States. In the Qara-Qoyunlu and Aq-Qoyunlu States, different attitudes towards Armenians were displayed depending on the tendencies of their rulers. For example, it is seen that the ruler of Aq-Qoyunlu, Kara-Yülük Osman Bey, had a good attitude towards Armenians and the religion of Christianity and that the Christians who were under his rule were satisfied with this situation. Thus, with very few exceptions, Armenian sources praise Qara Othman's behavior towards Christian communities. Similarly, in an Armenian source, it

Geliş Tarihi: 21 Aralık 2020 - Kabul Tarihi: 05 Ocak 2021.

Atuf Bilgisi: Kazım Paydaş, "Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletleri Yönetiminde Ermeniler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 127, Sayı: 251, İstanbul 2021, s. 309-324.

* Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kazimpaydas@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-9683-9016.

was stated that Qara Yusuf from Qara-Qoyunlu was a philanthropist person against Christians, priests and churches although he was a Muslim. Armenians living in large and small city centers and other settlements of the Qara-Qoyunlu and Aq-Qoyunlu were engaged in trade by taking part in economic activities. Armenians living in the Qara-Qoyunlu and Aq-Qoyunlu states could comfortably fulfill their religious requirements in churches and other religious places.

Keywords: Qara-Qoyunlu, Aq-Qoyunlu, Armenians, State, Christian.

Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkiler Selçuklulardan önce başlamıştı. Ancak bu ilişkiler fazla bir ehemmiyet sahip değildi. Selçuklular zamanında Türkler ile Ermenilerin ciddi anlamda ilk ilişkileri Sultan Alparslan'ın 1064 yılında başlattığı Azerbaycan ve Kafkasya Seferi sırasında başlamıştır. Sultan Alparslan bu sefer sırasında Arran da Lori Ermeni prensliğini itaati altına aldı.¹ Ardından da 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi'nden sonra bu ilişkiler git-tikçe artmaya başladı.² Esasen Anadolu'nun doğusu Selçuklular buraya gelmeden önce Bizans tarafından ilhak edilmişti.³ Çünkü Bizans imparatorları XI. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni prensliklerini yıkip onları, büyük bir nüfus ile Orta Anadolu'ya sürmüştü.⁴

Böylece Bizanslılar bu şark Hristiyanlarını Ortodoks yapmak ve Rumlaştırmak için çok ezdiği, mali baskıları da ağır olduğu için Ermeni ve Süryaniler ile onlar arasında düşmanlık ve nefret asırlar boyunca hiç eksilmemiş; bu menfi duygular mezhep ayrılığını da aşmıştı. Birbirlerini daima Hristiyanlığa hıyanetle ve rafizilikle suçlamış; mücadeleleri bir milli varlık ve yokluk şeklini muhafaza etmişti. Bu sebepledir ki Süryaniler ve Ermeniler Türklere karşı Bizanslıları müdafaa etmemiş; hatta Selçuklu fetihlerine yardımcı olmuşlardı. Nitekim Süryani ve Ermeni kaynakları Allah'ın rafizi Rumların fenalıkları ve hıyanetlerini kaldırmak için Türkleri bu fetihlere memur ettiğini yazmakla iki hâkim millete karşı duygularını belirtmişlerdir. Bu karşılıklı iyi duyguların oluşmasında hiç kuşkusuz asırlardır devam eden Türk devlet geleneğinin payı büyüktü.⁵ Bu çerçevede Türk devlet anlayışı gereği, dini inancı ne olursa olsun, itaat eden ve vergisini veren bütün toplulukların can ve mal emniyetini sağlamayı devletin bir görevi bilen Selçuklular, egemenlikleri altında bulunan Ermenilerin de huzur ve güven içinde yaşamasını temin etmiştir.⁶ Bu anlamda Selçuklulardan sonra Türk devlet yönetim geleneğini Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlular da aynı şekilde devam ettirmişlerdir.

Kara-Koyunlular Döneminde Ermeniler

Fransız tarihçi Jean Paul Roux, *“Avrupalılar, halkı krallarının dininde görmek isterler. Bunların aksine Türkler, cihanşümullüğü benimseyip hayata geçirmişler, barış içinde bir arada yaşamayı içtenlikle savunmuşlardır. İşte böylece Türkler, dünya medeniyetine en büyük katkıyı bu hususta yapmışlardır.”*

¹ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, c. I, İSAM Yay., İstanbul 2013, s. 140.

² Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yay., Ankara 2007, s. 33.

³ A.e., s. 6.

⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 18.

⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 232.

⁶ Ersan, a.g.e., s. 9.

derken haklı olarak bir tespit yapmaktadır. Bu tespitte Türklerin idaresinde sadece kendi milliyetlerinden ve dinlerinden insanlar olmayıp farklı dinlere mensup birbirinden ayrı toplulukların yüzyıllarca onların idareleri altında bir arada huzur içinde bulundurulmuş olmaları bakımından bir haklılık payı vardır.⁷ Türklerin diğer dinlere mensup milletlere karşı gösterdikleri bu hoşgörüyü kurmuş oldukları devletlerin çoğunda görmekteyiz. Nitekim bu durum Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletlerinde Ermenilere karşı da gösterilmiştir. Örneğin Kara-Koyunlu devleti yönetiminde bulunan Ermeniler bu durumu bizzat kendileri tarihi kaynaklarda dile getirmişlerdir. Mesela 1420 yılında yazılmış olan bir Ermeni kolofonunda Kara-Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf bir Müslüman olmakla beraber, Hristiyanlara, papazlara ve kiliselere karşı hayırsever bir zat olduğu ifadesi kullanılmıştır.⁸ Ancak Ermeni kaynakları her zaman bu şekilde ifadeler kullanmamışlardır. Onların bazen Kara-Koyunlu hükümdarlarına karşı eleştirilerde buldukları da görülmektedir. Mesela 1427 yılında İskender Mirza, Maku kalesini Hristiyanların elinden aldığında bu durumu dile getiren Ermeni müellifleri bütün Hristiyanların bundan son derece acı duyduklarını çünkü yalnız burasını Hristiyanların elinde kalmış olduğunu, Kara-Koyunlu İskender'in burasını alması ile bu durumun ortadan kalktığını ifade etmişlerdir.⁹

Esasen Kara-Koyunlular ve çağdaşı olan diğer devletler sadece Hristiyanlara karşı değil Müslümanlara karşı da bu dönemde zaman zaman savaşa girişmişler, rakip veya düşman İslâm ülkelerinin beldelerine girerek buralarda büyük tahribatlarda bulunabilmişlerdir. Nitekim Osmanlı topraklarına girmiş olan Kara-Koyunlu İskender, Kızılırmak kıyısında başına kırk binden fazla asker toplamıştır. Fakat II. Murad, O'nun konuk kaldığı yeri yağma ve tahribe koyulduğunu haber alınca İskender'in üzerine bir ordu göndermiştir. İskender Osmanlı ordusunun üzerine geldiğini öğrenince de Sivas'a doğru gitmiş ve yolda rastladığı Ermenileri katil ve esir etmiştir.¹⁰ Bazen de bir bölgeye hâkim olan bir hükümdar hâkim olduğu bölgeler elinden çıktıktan sonra bu yerleri tekrar ele geçirerek orada yaşayan insanlara müslim-gayrimüslim olmasına bakmayarak cezalandırma yoluna gitmiştir. Örneğin Şahrüh Semerkand'a döndükten sonra Çağatayların önünden kaçmış olan Kara-Koyunlu İskender, Van ve Hakkari'de daha önce kendisine tabi olan emirleri cezalandırmak amacıyla harekete geçmiş ve Ahlat'a gelerek Emir Şemseddin'i öldürmüştür. Ardından da Ahlat yakınlarındaki Ağuvanak'a giderek iki yüzden fazla Hristiyan'ı kılıçtan geçirerek bölgeyi yağmalamıştır.¹¹ Daha sonra İskender Mirza birçok atlı ile Van kalesini kuşatarak büyük tahribatta bulunarak kiliseleri

⁷ Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri)*, DİB Yay., Ankara 2012, s. 147.

⁸ Avadis Krikor Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscript*, Harvard University Press, Cambridge 1969, s. 145; Hrand D. Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, 1973, s. 103.

⁹ Andreasyan, "a.g.m.", s. 108.

¹⁰ Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 139.

¹¹ Andreasyan, "a.g.m.", s. 87-88.

tahrip ederek buradaki kitapları alarak Siirt'e götürmüştür. Van kalesinin İskender Mirza tarafından alınmasından sonra birçok Hristiyan başka yerlere kaçarak dağılmışlardır.¹²

Benzer şekilde Van şehri ve çevresi, İskender'in oğullarından Yar Ali'nin idaresinde idi. Yar Ali, idaresi altında bulunan gerek Müslüman, gerek Hristiyan halktan gelenek ve göreneklere aykırı vergiler almış ve bunun için onlara zulüm yapmıştır. Yar Ali'nin baskısından bıkip usanan halk, nihayet onu babasına şikâyet etmişlerdir. İskender şikâyetlere merhamet göstererek oğlunu hesap vermek üzere yanına çağırmıştır. Fakat Yar Ali, korkusundan babasının yanına gitmeyerek Şirvanşah Şeyh İbrahim oğlu Halilullah'a sığınmıştır.¹³

Bazen de güçlü hükümdarların vefat etmesi ile hâkim oldukları bölgelerde saltanat mücadelelerinden dolayı ortaya çıkan otorite boşluklarından Müslüman teb'a kadar gayrimüslim teb'a da bu durumdan etkilenmekteydi. Ancak bu olumsuz durumu gayrimüslimler daha yüksek bir sesle dile getirmişlerdir. Nitekim Kara-Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un vefat etmesinden sonra, Ermenilerin meskûn oldukları yerlerde büyük kargaşalıklar çıkmış ve sarsıntılar meydana gelmiştir. Bu duruma bağlı olarak bütün askerler şaşkınlık içerisinde birbirlerine saldırarak soygunlar gerçekleştirmişlerdir. Dolayısı ile bu ortam içerisinde Ermenilerde çeşitli sıkıntılar yaşayarak zarara uğramışlardır.¹⁴

Bu duruma karşılık olarak Kara-Koyunlu hükümdarları teba'aları olan Ermenilerle bazı dönemlerde oldukça yakın ilişki içerisinde de olmuşlardır. Bunun sonucunda da birbirlerinden etkilenmişlerdir. Hâlifelerin eski payitahtı olan Bağdad'da Celâyirler'e halef olan Kara Yusuf'un oğlu Şah Muhammed, 5 Muharrem 814'ten 18 Şaban 836 (29 Nisan 1411'den 9 Nisan 1433)'ya kadar hüküm sürdü.¹⁵ Davranışları, ahlaki kurallara ve dinî hükümlere karşı kayıtsızlığından dolayı, Şah Muhammed gençliğinde Erbil Hristiyanları ile tanıştı ve onlardan bazı doktrinleri öğrenerek Hristiyanlığa temayül etti.¹⁶ Ayrıca yanında Abdülmesih isminde Hristiyan bir tabip bulunmakta idi.¹⁷ Bağdat'ta her ne kadar hükümdarlığının ilk on yılında tebaasına karşı merhamet ve adalet gösterdi ise de, babası Kara Yusuf'un ölümünden sonra Cuma namazından kaçındı ve Hristiyanlık inancı ile İsa'nın tebcilini izhar etti: "*hangisi daha iyidir ölmek mi, yaşamak mı?*" diye ilim adamlarına sormayı âdet edinmişti. Onlar yaşamayı tercih ettikleri cevabını verdiklerinde, Şah Muhammed: "*İsa sağdır ve Muhammed ölmüştür.*" cevabını verip onları incitmiştir.¹⁸

¹² Sanjian, *a.g.e.*, s. 165; Andreasyan, "a.g.m", s. 105.

¹³ Sümer, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁴ Andreasyan, "a.g.m.", s. 104.

¹⁵ Abdullah b. Fethullah el-Bağdadi, *el-Düvelü'l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü'l-Gıyasi)*, Tah. Tânk Nâfi' el-Hamdâni, Dar ve Mektebül-Hilâl, Beyrut 2010, s. 216, 273.

¹⁶ İbni Tagrıberdi, *En-Nücümü'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013, s. 436; Abbas el-Mehâmi el-Azzâvi, *Tarihü'l Irak Beyne İhtilâleyn el-Hükümetü'l-Türk-mâniyye*, c. III, Dâru'l-Arabîyyetü'l-Mavsuât, Bağdad 1939, s. 94; Vladimir Minorsky, "Kara Koyunlu Cihanşah ve Şiirleri", Çev. Mine Erol, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: II, 1970, s. 157.

¹⁷ el-Bağdadi, *a.g.e.*, s. 272.

¹⁸ el-Azzâvi, *a.g.e.*, c. III, s. 94; Minorsky, "a.g.m.", s. 157.

Bu durumun zıttı hadiselerde meydana gelebilmekteydi. Mesela Ermenilerden bir kısmının Müslüman oldukları durumlarda vaki olmuştur. Nitekim 1440 senesinde Cihanşah büyük bir Ermeni nüfusun bulunduğu Şamşüylde'yi aldığı anda Hristiyan birçok Ermeni Müslüman olmuş bu duruma tepki gösteren dindaşları da yas tutmuşlardı.¹⁹ Bu dönemde Kara-Koyunlu hükümdarları Hristiyanlara karşı gaza faaliyetlerine giriştiklerinde aynı yıl içinde, Cihanşah Mirza Gürcistan'a girerek büyük tahribat yapıp, kiliseleri yıkarak 12.000 Ermeni'yi kısmen öldürüp, kısmen de esir ederek götürmüştür.²⁰ Genel olarak Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah hakkında Ermeni kaynakları onu iyilikle yâd ederler. Onu Ermenilerin koruyucusu olarak görmüşlerdir. O teb'asına karşı dışarıdan yapılan saldırılara karşı tepki vererek onları her zaman bu saldırılara karşı muhafaza etmiştir. Nitekim bir dış saldırıya maruz kalan Ermeniler, Katalikos Zakarya önderliğinde Mirza Cihanşah'ın yanına giderek memleketin duçar olduğu tahribatı ona anlattılar. Cihanşah da memleketin tahrip edilmesinin ve Hristiyan teb'asının öcünü almak için birçok askerle beraber Hoy'dan harekete geçmiştir. Bir Ermeni kolofonunda Allah'ın Mirza Cihanşah'a uzun ömürler vermesi için dua, düşmanlarını yerin dibine geçirmesi için de beddua edilmiştir. Buna sebep olarak da onun Ermenilere yardım etmiş olması gösterilmiştir.²¹

Yine 1461 senesinde Cihanşah Herat ve Horasan'a giderek bütün Tatar memleketini zapt ettikten sonra payitahtı olan Tebriz'e döndüğü zaman, Aktamar katolikosu Der Zakarya da birçok hediyeleri hâmilan onu karşılamaya gitmiştir. Cihanşah ve Begüm Hatun, Katalikosa hüsnükabul göstererek ona hilat giydirip onu taltif etmişlerdir. Ayrıca ona Aziz Grigor'un mukaddes bakiyesi olan elini armağan ederek Patrik payesiyle taltif etmişlerdir. Böylelikle, Der Zakarya, padişahın emriyle Üç kilise (Eçmiadzin)'ye giderek katolikosluk tahtına oturmuş ve bütün Ermenilerin katolikosu olmuştur. Fakat bu dönemde, Cihanşah Bitlis emirine kızarak, Ahlat'a karşı dört kumandanının emrinde olan 12.000 asker sevk etmiştir. Onlar da gidip orasını tahrip ederek büyük miktarda ganimet alarak kaleyi kuşatmışlardır. Onlar aynı zamanda Bitlis, Muş ve Sasun bölgelerini de tahribata uğratma amacıyla idiler. Ancak memleketin ve halkın duçar olduğu bu acıklı durumu gören yeni Katalikos Der Zakarya, kendisini Bitlis halkına feda etmek kararı ile Cihanşah'ın nezdine giderek halkın yerine kendi şahsını rehin telakki etmesini söylemiştir. Katolikos, memleketin asayişini temin etmek üzere Bitlis emiri ile işin adaletle halledilmesi ve ondan vergiyi alıp getirmesi için kendisine salâhiyet yazısı verilmesini rica etmiştir. Cihanşah ve Begüm Hatun da buna muvafakat edip, Katolikosa, istediği gibi hareket etmesine dair salâhiyet yazısı vermişlerdir. Bunun üzerine Katolikos ata binerek süratle Bitlis'e gitmiştir. Bitlis emiri de bütün askerleriyle beraber onu karşılayarak kaleye götürmüş ve atlıların Ahlat kalesinden geri çekilmeleri şartı ile Katolikos'a bütün istediklerini yerine

¹⁹ Andreasyan, "a.g.m.", s. 94; Minorsky, "a.g.m.", s. 164.

²⁰ Andreasyan, "a.g.m.", s. 95.

²¹ Sanjian, *a.g.e.*, s. 264; Andreasyan, "a.g.m.", s. 130.

getireceğine dair söz vermiştir. Katolikos, ondan bu sözü aldıktan sonra Ahlat'a gidip salâhiyetine dair Cihanşah'ın vermiş olduğu yazısını kumandanlara göstermiş ve onları sulhen geri gitmeğe razı etmiştir. Katolikos kendisi de Bitlis'e dönerek üç ay orada kalmış sonra da vaat edilen vergiyi alıp padişaha götürmüştür. O, böylelikle kurduğu barışla memleketin gerek Müslüman ve gerekse Hristiyan halklarını esaretten kurtarmıştır.²²

Esasen Kara Yusuf'un oğlu Cihanşah'ın hâkimiyetinde Kara-Koyunlular (1438-1467) en parlak dönemlerini yaşadılar. Cihanşah döneminde Ermenilerle ilgili olarak çok önemli gelişmeler olmuştur. Bu gelişmelerin en önemlisi ise 1441 yılında Ermeni Katalikosu'nun ikametgâhının Kilikya'nın Sis şehrinden Azerbaycan'ın Üç Kilise (Eçmiadzin) bölgesine taşınmasıdır. Nitekim bu olay daha sonra Ermeni tarihinde önemli bir gün olarak kabul edilmiştir. Ermeniler her ne kadar Türklerle ilgili meselelere nefretle yaklaşıyorlar da, Ermeni âlimlerin büyük bir çoğunluğu eserlerinde Cihanşah'ı teşekkürle anarak Türklere olan nefretlerinden dolayı kınanmaktan kurtulmaya çalışmışlardır.²³ Ancak Cihanşah'tan bahseden Ermeni kaynakları arasında tutarsızlıkta mevcuttur. Mesela 1468 tarihinde Mıgırđıç adındaki Ermeni, Herat ve Horasan'a kadar bütün İran'a hâkim olan Cihanşah'ın 1467 yılında Diyarbekir üzerine harekete geçtiğini ve onun bu geçişi sırasında geçtiği yerlerde herkesin onun korkusundan titrediğini belirtmiş, ardından da O'nun Hristiyanlara yardımcı olduğunu, zamanında birçok kilisenin yapılıp tamir edildiğini ve Ermenilerin yaşadığı yerlerde sulhun ve asayişin hâkim olduğunu belirtmiştir.²⁴ Cihanşah hakkındaki bu iyimser görüşlere karşılık olarak aynı tarihlerde Markare adındaki bir Ermeni ruhbani tarafından yazılmış olanlar ise farklıdır. Bu Ermeni din adamına göre ise *"Rahim olan Allah, Hasan Bey'i Cihanşah'a karşı kuvvetlendirdi ve O, Cihanşah'ı, oğullarını ve atlılarını telef ederek Hristiyanları esaretten kurtardı."* diyerek Ak-Koyunlu hükümdarı Hasan Bey'i Cihanşah'a karşı övmüştür.²⁵

Esasen Cihanşah'ın Ermenilere karşı hoşgörü ve koruyuculuğu konusunda Ermenilerin onu iyilikle anmalarında büyük bir haklılık payı mevcuttur. Cihanşah birçok konuda Ermeni teb'asının isteklerine karşı müsamahalı davranmıştır. Nitekim biz bu müsamahayı din adamlarına verilen ayrıcalıklarda da görmekteyiz. Örneğin 1461 yıllarında Ermeni din adamlarını cizye ve haraçtan muaf ederek onları gayrimüslimlerden alınan vergileri almayaarak ayrıcalıklı tutmuştur.²⁶ Yine benzer şekilde Kara-Koyunlu hükümdarının Ermeni din adamlarının vakıfları ve bu vakıfların ekimini yaptığı yerlerden muaf oldukları vergilerden bahseden belgeleri mevcuttur.²⁷ Ancak Ermeni din

²² Andreasyan, "a.g.m.", s. 131-132.

²³ Süleyman Memmedov, "Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 871; Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. I, Sayı: 1-2, 1950, s. 424.

²⁴ Andreasyan, "a.g.m.", s. 137.

²⁵ Andreasyan, *a.y.*

²⁶ Hüseyin Müderrisi Tabatabai, *Fermânâ-yi Türkmânân-ı Karakoyunlu ve Akkoyunlu*, Çaphâne-i Hükümet-i Kum, Tahran 1352, s. 33.

²⁷ Tabatabai, *a.g.e.*, s. 56.

adamlarının dışındaki teb'a hakkında Cihanşah döneminde vergilerin ağırlığından ezildiklerine dair kayıtlarda mevcuttur.²⁸ Bununla birlikte Ermeni kolofanlarında Hristiyanları korumasından dolayı sitayişlerle anılmıştır. Bu kolofonlardan birine göre Cihanşah'ın Hristiyanlara karşı hayırsever bir tutum sergilediği, hâkimiyeti boyunca kiliseler yaptırdığı, kiliseleri restore ettirdiği Ermenilerin yaşadığı yerlere barış getirdiğini ve ayrıca Ermeni din adamları olan rahip, keşiş ve manastırların sayısını arttırdığı ve hâkimiyetinin olduğu her yerde refahın olduğu belirtilmektedir.²⁹ Ermeniler Cihanşah'a karşı gösterdikleri bu iyi duyguları onun ölümünden sonra da göstermişlerdir. Bu dönemde yazılmış olan bir Ermeni kolofonuna göre Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın öldürülmesi üzerine, birçok yerler hususiyile Ermeni memleketleri pek çok tahribata uğratılmış, birçok kilise yıktırılmış, Hristiyan halkın çoğu kılıç ve açlıkla telef olmuştur.³⁰ Cihanşah öldürüldükten sonra da Ermenilere karşı bu tolerans devam etmiştir. Nitekim Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali, Maku'da Surp Vardan adlı bir kilise yaptırmıştır.³¹

Ak-Koyunlular Döneminde Ermeniler

Ak-Koyunlu Devleti'ni kuranlar Sünni Müslüman idiler. Bununla birlikte hükümdarlarının temayüllerine bağlı olarak çeşitli dinlere karşı farklı tutumlar sergilemişlerdir. Kara Yülük Osman Bey'in Hristiyanlık dinine karşı iyi bir tutum içerisinde olduğu ve onun egemenliği altına giren Hristiyanların da bu durumdan memnun olduğu görülmektedir.³² Ak-Koyunluların yönetiminde bulunan Hristiyanların büyük çoğunluğunu ise Ermeniler oluşturmaktaydı. Bunların köylerde oturanları tarımla uğraşmaktaydılar. Ermenilerin şehirlerde ikamet edenleri ise genel olarak ticaret, zanaat ve benzeri işlerle meşgul olmuşlardır. Mesela bu dönemde Avrupa ile olan ticaretin yürütülmesi genel olarak Ermeniler tarafından yapılmakta idi.³³

Kara Yülük Osman Bey'in yerleşik cemaatleri uzlaştırması, beylikteki tarımsal, sınai ve ticari nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan Ermeni ve Yakubi Hristiyanları da dâhil edecek biçimde, dinsel hatları da kesmektedir. Böylelikle, pek az istisna dışında Ermeni kaynakları Kara Osman'ın Hristiyan cemaatlere karşı davranışını övmektedir. Bu siyasetin Diyarbekir ve Arminiye'de egemen olan oğul ve torunlarının büyük çoğunluğunca da sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.³⁴

Ancak Ak-Koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey hâkimiyetini genişletirken bu durumdan hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler zarar görebilmekte ve birçok sıkıntıya duçar kalabilmekteydiler. Bu durum Ak-Koyunlu

²⁸ Andreasyan, "a.g.m.", s. 135.

²⁹ Sanjian, *a.g.e.*, s. 292-293.

³⁰ Andreasyan, "a.g.m.", s. 137.

³¹ Andreasyan, "a.g.m.", s. 93.

³² Sanjian, *a.g.e.*, s. 211.

³³ Anonymous, *Tadhkirat al-Mulük: A Manual of Safavid Administration (c. 1137/1725)*, Translated and Explained by V. Minorsky, Cambridge, London 1943, s. 20.

³⁴ John E. Woods, *The Aqquyunlu-Clan, Confederation Empire - A Study in 15th/9th Century Turko Iranian Politics*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis & Chicago 1976, s. 68; Terc. *Akkoyunlular*, Çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yay., İstanbul 1993, s. 98.

hükümdarının hâkimiyetini tesis edebilmek için mücadele ettiklerine karşı aldığı sıkı tedbirlerden kaynaklanmaktaydı. Onun almış olduğu bu tedbirler civardaki ahalinin de zarar görmesine sebep olmuştur. Mesela 1422 tarihinde Osman Bey Erzincan şehri üzerine giderek şehri üç hafta muhasara altında tutmuştur. Şehirde yiyecekler tükenmiş ele geçirilenler kısmen öldürülmüş, kısmen de esir edilmişlerdir. Osman Bey burada o kadar sıkı bir muhasara yapmıştır ki bir mot (takriben 10 kilo) ekmeğin fiyatı 800 dirheme, bir mot tuz da 1200 dirheme çıkmıştır. Bu durum karşısında şehrin emiri yiyeceği olmayanların şehir dışına çıkmalarını emretmiştir. Bu durumu gören Osman Bey'in yüreği tatlılaşmış ve dışarı çıkanların yedeğine adam koyarak istedikleri yere gitmelerine izin vermiştir.³⁵ Genel olarak Ermeni kaynakları bazı istisnalar dışında Kara Yülük Osman Bey'den övgü ile bahsetmişlerdir. Onun bütün Hristiyan teb'asına karşı adaletli olduğu vurgulanmıştır.³⁶

Hatta bazı kolofonlar da Osman Bey'in Hristiyanlara karşı gerçekleştirdiği seferlerde görmüş oldukları zararları hak ettiklerini ve bu durumunda kaderle ilgili olduğunu düşünmüşlerdir. Mesela Osman Bey'in çok sayıda askerleri ile Erciş bölgesine gelerek burada tahribat yaptığı kiliselerin kapılarının yıkıldığı, buna karşılık olarak kutsal hac olarak sadece kendi kiliselerinin güçlü bir kral gibi ayakta kaldığı belirtilmiştir.³⁷ Bununla birlikte Ermenilerin genel olarak Osman Bey'in yönetiminde memnun oldukları anlaşılmaktadır. Kara Yülük Osman Bey 1435 yılında Kara-Koyunlu hükümdarı İskender Bey tarafından öldürüldüğünde bir Ermeni kaynağında onun Hristiyanları seven bir zat olduğu belirtilmiştir.³⁸

Kara Yülük Osman Bey'in öldürülmesinden sonra yerine oğlu Ali Bey geçmiştir. Ancak Ali Bey'in bu hâkimiyetini tanımayan kardeşi Hamza Bey ona karşı hâkimiyet mücadelesine girdi.³⁹ Bu hâkimiyet mücadelesinden en kazançlı çıkanlar ise Ermeniler oldu. Çünkü Hamza Bey Ak-Koyunlu payitahtı olan Diyarbekir'i yetmiş günlük bir kuşatmadan sonra şehirdeki Hristiyanlardan biri ihanet ederek geceleyin bir burcu dışarıdakilere bırakınca Hamza Bey adamları ile birlikte şehre girmiştir. Bu durum karşısında şehri savunan Ali Bey'in oğlu Hasan Bey Diyarbekir'i savunamayacağını anlayarak oradan ayrılmıştır. Hamza Bey Diyarbekir'e girince Ali Bey'e sadakat gösterdikleri için şehrin büyüklerine karşı eziyetlerde bulundu.⁴⁰ Hasan-ı Rumlu'ya göre o kadı Ahmed ile şehrin önderi olan Hacı Yusuf'u öldürüp Müslüman halkın çoğunu da yağmalamıştır.⁴¹ Ancak Hristiyanlara dokunmadığı gibi onlara izzet ve ikramda bulunmuştur. Kuşkusuz onun şehirdeki Hristiyanlara karşı gösterdiği

³⁵ Andreasyan, "a.g.m.", s. 105.

³⁶ Sanjian, *a.g.e.*, s. 210.

³⁷ Sanjian, *a.g.e.*, s. 166.

³⁸ Andreasyan, "a.g.m.", s. 112.

³⁹ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, Neşr. Necati Lugal - Faruk Sümer, c. I, TTK Yay., Ankara 1993, s. 119; Terc. Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitâb-ı Diyarbekiriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2001, s. 120; Woods, *a.g.e.*, s. 72; Terc. s. 124.

⁴⁰ Tihranî, c. I, *a.g.e.*, s. 136; Terc. s. 92.

⁴¹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Devârh*, Nşr. Abdul-Hüesyin Nevâî, c. I, İntaşarat-ı Esatir, Tahran 1389, s. 372; Terc. *Ahsenü't-Devârh*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2006, s. 230.

bu hüsnü kabul onun Diyarbekir'i ele geçirmesine yardım eden Hristiyanlardan kaynaklamaktaydı.⁴²

Hamza Bey Hristiyanlara karşı bazı istisnai durumlar hariç bu koruyuculuğunu saltanatının sonuna kadar sürdürmüştür. Nitekim Ermeni kaynaklarına göre Sultan Hamza Ak-Koyunlu Devleti'nin başına geçtikten sonra onun piskoposa, babasının göstermiş olduğu saygıdan ve hürmetten daha fazlasını gösterdiği hatta o kadar hürmet etmiştir ki bazıları onunda Hristiyan olduğunu söylemişlerdir. Bu düşüncedeki Ermenilere göre onun sayesinde bütün ülke yaşanabilir bir hale dönüşmüştür. Onun zamanında Ermeni kilisesinin daha da geliştiği, rahiplerin yetkilerinin arttığı ve buna bağlı olarak Hristiyanlık dinin daha da yayıldığı ve bütün inananların memnun bir hayat sürdüğü dile getirilmiştir. Ermeniler, Hamza Bey'in bu yardımlarının yanında ayrıca birçok iyiliğe vesile olduğunu anlatmışlardır. Buna göre o, ilk önce kimsenin daha önce taş üstüne taş koymadığı ve tamire ihtiyaç duyulan yapıları onarttığını bu anlamda kiliselerin kemerlerinden tonozlarına kadar yenilettiğini anlatarak şükran duygularını dile getirmişlerdir. Çünkü bu dini mekânlarının çoğunun çamurdan yapılmış ve harap durumda olduklarından dolayı bunları bu şekilde Ak-Koyunlu hükümdarının yok olmaktan kurtardığını belirtmişlerdir. Ermeniler, Hamza Bey'in bu yardımlarının yanında O'nun ayrıca birçok yeni yapı yapılmasını da sağladığı ki bunlardan büyük St. Mary kilisesinin onlardan sadece bir tanesi olduğu ayrıca O'nun kiliselerdeki teşrifat ile de ilgilendiği bu çerçevede bu mekânların rahip elbiselerini, kitaplarını, zarif kadehlerini ve daha nelere ihtiyaç duyuluyorsa karşılamış olduğunu ifade etmişlerdir. Hamza Bey'e karşı olan iyi duyguların açıklanmasına bu şekilde devam edilerek daha önceleri kimsenin bağımsız, korkusuz bir şekilde kilisede hizmet sunamaz, konuşamazken, onun zamanında manastırlarda ve keşiş kulübelerinde tam bir özgürlük yaşandığı dile getirilmiştir. Ayrıca daha önceleri papazlar halktan daha fazla ve ağır bir şekilde zulme uğrayıp, haraçlar ve vergiler sebebi ile de sıkıntı yaşarlarken onun zamanında Tanrı'nın da yardımı ile saltanat hacizlerinden kurtuldukları vurgulanmıştır. Bunların yanında onun saltanatından önce Mezopotamya'daki kiliselerin dimosakan vergileri verdikleri ve benzer şekilde piskoposların da vergi toplayıcıları konumuna gelerek Hristiyan halktan toplanan vergileri yetkililere vermek zorunda kaldıkları buna karşılık olarak Hamza Bey döneminde kiliseden alınan vergilerin son bulunduğu ve hatta kiliseler zenginlerden alınan paralar ile yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine de yardımda bulunmaya başladığından söz edilerek Ermeniler memnuniyetlerini dile getirmişlerdir.⁴³ Hamza Bey'in Ermenilere karşı göstermiş olduğu bu iyi tutum neticesinde kilise çalışanları da büyük saygı görmeye başlamışlardır. Nitekim önceden kilise mensupları din adamı kıyafetleri, cüppe ve başlıkları ile etrafta dolaşamaz iken onun zamanında özgürce elbiselerini giyip, aşikâr bir görkem içinde dini geleneklerini alışkanlıklarını yerine getirebilmişlerdir.⁴⁴

⁴² Tihrani, *a.g.e.*, c. I, s. 137; Terc. s. 93.

⁴³ Sanjian, *a.g.e.*, s. 211.

⁴⁴ Sanjian, *a.g.e.*, s. 212.

Ermeni kaynakların Hamza Bey'in kendilerine yaptığı iyilik ve yardımların yanında Müslüman teb'anın hassasiyetlerine dikkat etmek zorunda kaldığını da dile getirmişlerdir. Örneğin bu kaynaklara göre 1439 yılında Amid'deki St. Theodoros kilisesinin restorasyonuna başlanılmış. 4 yıl boyunca zorlu bir şekilde bu gösterişli kilisenin yapımının tamamlanması için uğraşılmıştır. Bu kilisenin kubbesinin zirvesi Mary kilisesininkinden daha yüksek yapılmıştır. Bu yapının kubbesi 18 köşeli olup 18 pencere olarak inşa edilmiştir. Ancak Müslümanlar Hristiyanların bu yapının vermiş olduğu gururla gururlandıklarını görünce, bu durumu Mısır Sultanı'na, İran'daki hükümdarlığa ve Osmanlı hükümdarına bu Hristiyan kilisesini bildirerek şikâyetle bulunmuşlardır. Müslüman hükümdarlar bu kilisenin ihtişamından bu şekilde haberdar olunca Sultan Hamza'ya elçiler yollayarak bu katedrali yıkmasını istemişlerdir. Bu durum Ermeniler için katlanılmaz olmuş ve tümünü derinden etkilemiştir. Bunun üzerine büyük paralar teklif ederek yıkımın önüne geçmeye çalışmışlar, ancak bu muhteşem kubbeli yapıyı kurtaramamışlardır. Çünkü bu yapı,⁴⁵ kubbenin yüksekliği nedeniyle Sultan Hamza'nın emriyle yıktırılmış ve bilahare de Cihangir'in emriyle tekrar yaptırılmıştır.⁴⁶

Ancak kaynakların ittifakla belirttiklerine göre Osman Bey'in oğlu Hamza Bey zamanında Hristiyanlık korunup kollanmıştır. Hamza Bey kendi adamlarından daha fazla Hristiyan önderlerine önem vermiştir. Bu sebeple de Hristiyanlık onun zamanında yayılmaya başlayarak kiliseler de artmaya başlamış ve buna bağlı olarak da papazların otoritesi artmıştır. Bununla birlikte, Hamza Bey daha sonra tahrip olmuş, kiliseleri kimsenin tamir etmesine izin vermedi, ancak kendisi eskimiş ve perişan olmuş kiliselere kemerler yaptırarak onları sağlamlaştırmıştır.⁴⁷

Avedis K. Sanjian'ın belirttiği, Sultan Hamza'nın Hristiyanlara karşı gösterdiği bu âlicenaplık Ak-Koyunluların resmi kaynağı Diyarbekriyye'de teyit edilmektedir.⁴⁸ Tihrani'ye göre Sultan Hamza Hristiyan keşişlerini büyütüp yüceltti. Onlarla konuşurken saygı gösterip ayağa kalkarken, İslâm âlimlerine hiç ilgi göstermedi. Müslümanlara karşı düşmanlığı o dereceye ulaştı ki, bir gün Müslüman çocukları mektebinin önünde geçerken onları Kelâmu'llah-ı Mecid (Kur'an-ı Kerim) okumakla ve tilâvetle meşgul görünce dilinden, "*Benim yıktığım binayı tekrar yapmak için ilim ve kıraatle meşgul oluyorlar.*" sözleri dökülmüştür.⁴⁹

Bu bakımdan 1432/835'ten 1435/839'a dek Mardin valisi olan ve daha sonra 1438/841'den 1444/848'e dek Ak-Koyunlu beyliğini yöneten Hamza Bey iktidarının kuruluş ve sağlamlaştırılmasında Amid ve Mardin Hristiyanlarına öylesine dayanmıştır ki, Müslüman yazarların çoğu onu İslam'a ihanetle suçlarlar. Esasen Hristiyan ve kentli sınıflar arasındaki bu sürtüşme Ak-Koyunlu Beyliği ve imparatorluğunun siyasal ve toplumsal tarihinde sürekli bir tema olagelmıştır.⁵⁰ Nitekim 1446 yılında, Erzincan emiri, danışmanları ile

⁴⁵ Sanjian, *a.g.e.*, s. 213.

⁴⁶ Andreasyan, "a.g.m.", s. 120, n. 91.

⁴⁷ Sanjian, *a.g.e.*, s. 211.

⁴⁸ Tihrani, *a.g.e.*, c. I, s. 136; Terc. s. 92.

⁴⁹ Tihrani, *a.g.e.*, c. I, s. 137; Terc. s. 93.

⁵⁰ Woods, *a.g.e.*, s. 68; Terc. s. 98.

müzakere ederek Erzincan şehrinin ve köylerindeki kilise ve manastırları yıkmaya karar vermiştir. Bu amaç doğrultusunda birçok askerle beraber Kemah kalesinin üzerine yürümüş ve kiliseleri yıkmaları içinde mollalara tembih etmiştir. Fakat o geceleyn kaleye yaklaşınca ele geçirilerek hapsedilmiştir. Kaçan askerleri ise şehre gelerek onun oğlunu kendilerine emir olarak tanıyarak tekrar kiliseleri yıkmaya karar vermişlerdir.⁵¹

Sultan Hamza'nın ölümünden sonra Ak-Koyunlu devletinin başına geçmiş olan Cihangir Mirza 1452 yılında Ak-Koyunlu payitahtı Diyarbekir'i kardeşi Hasan Bey'e kaptırınca hükümdarlığı da kardeşine bırakmak zorunda kaldı.⁵² Böylece Ak-Koyunlu devletinde Kara Yülük Osman Bey'in ölümünden sonra meydana gelen saltanat mücadeleleri onun zamanında duracak ve Ak-Koyunlu teb'ası bu güçlü hükümdarın sağladığı otorite sayesinde kısmen de olsa huzura kavuşacaktır. Bu durumdan Hristiyan teb'ada yararlanacaktır. Esasen Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey, İsa dinine müsamaha göstermiştir. Bu durumu Despina Hatun ile evlenmesi, Ermeni kilisesi inşasında gösterdiği yardımda görebiliyoruz. Batı âlemi, Uzun Hasan'ı Hristiyanlığa karşı müsamahakâr olmaktan daha ileri ve açıktan açığa Hristiyan dostu bir Türk bilmiştir.⁵³ Uzun Hasan Bey de onları haklı çıkaracak davranışlar sergilemiştir. Mesela o bir fermanında Üç Kilise keşişlerinden haraç ve cizye talep edilmemesini emrederek Ermeni din adamlarını Hristiyanlardan alınan bu vergiden muaf tutmuştur.⁵⁴ Bundan başka Hasan Bey Muş bölgesine gelerek burada yedi kaleyi temelinden yıktırılmış ve Kılak manastırına ise hediyeler vermiştir.⁵⁵ Ergani kalesinin tepesinde Surp Asduadzın kilisesi, Uzun Hasan ile çok iyi münasebette bulunan ve ayrıca Amid bölgesinin Ermeni ruhani reisi olan meşhur piskopos Nakkaş Mıgırdiç tarafından 1433 yılında yaptırılmıştır.⁵⁶ Hasan Bey'in Ermenilere karşı gösterdiği bu teveccühü Ermeni kolofonlarında da görebiliyoruz. Bunlardan birine göre Hasan Bey Ermeni milletine karşı çok merhametli olup onlardan esir almadığı dile getirilmiştir.⁵⁷ Ak-Koyunlu teb'ası olan Ermeniler Müslüman teb'a gibi Ak-Koyunluların başka devletler ile giriştiği mücadelede zarar görmüştür. Mesela Hasan Bey, Fatih Sultan Mehmet Han ile mücadeleye giriştiğinde Osmanlı hükümdarı, Rumele'nin önemli akıncılarını Mihal oğlu Ali Bey'in kumandasında Ak-Koyunlu topraklarına göndermiş ve bu askerler Kemah ve çevresini yağmalayarak pek çok Ermeni'yi esir etmişlerdir. Uzun Hasan Bey teb'asına yapılanları duyunca perişan olmuş ve iyice de kederlenmiştir. Osmanlılar ise bu hareketle Hasan Bey'in teb'asını koruyamadığı görüntüsü vermeye çalışmışlardır.⁵⁸ Esasen

⁵¹ Andreasyan, "a.g.m.", s. 121.

⁵² Tihrani, *a.g.e.*, c. I, s. 230-231; Terc. s. 142; Sanjian, *a.g.e.*, s. 222.

⁵³ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Çev. Tefik Bıyıkhoğlu, TTK Yay., Ankara 1992, s. 105.

⁵⁴ Tabâtabâi, *a.g.e.*, s. 78-79.

⁵⁵ Andreasyan, "a.g.m.", s. 94.

⁵⁶ Andreasyan, "a.g.m.", s. 120, n. 91.

⁵⁷ Andreasyan, "a.g.m.", s. 143.

⁵⁸ Âşıkpaşazâde, *Âşık paşa oğlu Tarihi*, Haz. Atsız, MEB Yay., İstanbul 1992, 179; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, Nşr. Faik Reşit Unat - Mehmet Altay Köymen, c. II, TTK Yay., Ankara 1995,

müslim olsun gayrimüslim olsun hükümdarların teb'alarını korumaları bu dönemde onların şan ve gücünün göstergesiydi. Bu sebeple rakip devletler bu konuda birbirlerini sıkıştırmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Örneğin Uzun Hasan Bey, Osmanlılara bağlı olan Koyulhisar'ı ele geçirmek için hisarın beyi olan Hüseyin Bey'i bir av esnasında ele geçirerek O'nu hisarına götürmüş ve Koyulhisar Bey'i de ister istemez Koyulhisar'ı Ak-Koyunlu hükümdarına teslim etmiştir. Bu durumu öğrenen Fatih Sultan Mehmed Han, Rumeli Beylerbeyi Hamza Bey'e Koyulhisar'ın üzerine giderek geri almasını eğer alamazsa köylerini vurmasını ve bu şekilde o yörenin nice zaman mamur olmaya yaramamasını buyurmuştur. Bu buyruk üzerine Hamza Bey asker toplayarak Koyulhisar üzerine giderek burada hisarı almak için Ak-Koyunlular ile çarpışmıştır. Ancak bu çarpışmalar hisarın ele geçirilmesi için yetmemiştir, üstelik ahalide kendilerine yardım etmemiştir. Bunun üzerine Hamza Bey hemen yöreyi vurarak talan etmeye başlamış, bir kısım azab ise bir Ermeni köyüne giderek her yeri yağmalayıp burada birçok Ermeni kadın ve erkeğine zarar vermişlerdir. Bu durum karşısında köyün Ermenileri Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in huzuruna giderek daha önceki beyleri zamanında bunun gibi kötülüklerin kendilerine vaki olmadığını ki hükümdarlarının dahi o zaman zayıf olduğunu, şimdi kendisi gibi güçlü bir padişah zamanında kadınlarına ve erkeklerine yapılanların reva olup olmadığını feryat ederek şikâyet etmişlerdir.⁵⁹ Esasen Uzun Hasan Bey teb'ası arasında Müslüman olsun gayrimüslim olsun ayırım yapmadan onları büyük bir itina ile korumuştur. Hatta gayrimüslim teb'asına karşı daha toleranslı olmuştur diyebiliriz. Nitekim onun Hristiyanlara karşı göstermiş olduğu bu koruyucu tutum bir Latin tarihi yazarı tarafından yanlış anlaşılmış ve Uzun Hasan Bey'in sağ omuzun da haç taşıdığını ifade edecek kadar ileri gitmiştir.⁶⁰

Ancak Uzun Hasan Bey'in Ermenilere karşı gösterdiği bu iyi niyet zaman zaman kesintiye uğramıştır. Bu konuda bazı Ermeni kaynakları, Uzun Hasan'ın İslam dinsel kurumuyla iyi geçinme çabalarında ayrımcı vergilerin toplanması üzerinde sıkı bir denetim uygulayacak, Hristiyan dinsel ayinlerini kesin denetim altına almaya çalışacak, Ermeni azınlığın ayırt edici bir giysi giymesine yönelik kurallar dayatacak kertede ileri gittiğinden yakınmışlardır.⁶¹ Nitekim Hasan Bey'in Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ı yenmesinden sonra çanların çalınması yasak edildi ve Hristiyanların kendilerini tanıtan alâmetlerle gezmeleri zorunlu hale getirildi.⁶² Hasan Bey döneminde Ak-Koyunlu teb'ası içerisinde önemli sayıda Hristiyan Ermeniler mevcuttu.⁶³

805; Selâhattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askerî Faaliyeti*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 312.

⁵⁹ Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 134-135.

⁶⁰ Hinz, *a.g.e.*, s. 106.

⁶¹ Woods, *a.g.e.*, s. 119; Terc. s. 184.

⁶² Andreasyan, "a.g.m.", s. 139.

⁶³ Caterino Zeno, "Sefernameha-yi Katerino Zeno", *Sefernameha-yi Venizyan der İnan*, Farsça Terc. Minoçehr Emiri, İntişarat-ı Harezmi, Tahran 1349, s. 322; Türkçe Terc. "Caterino Zeno'nun Seyahatnâmesi", *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2006, s. 14.

Ermeni teb'anın bir kısmı köylerde meskûn bulunmakta idi. Bu dönemde Venedikli Seyyah Josaphat Barbaro Ak-Koyunlu başkenti Tebriz'e giderken Urfa yakınlarından geçerken Fırat nehrinin öbür tarafında yol boyunca bazı Ermeni köyleri görmüştür.⁶⁴ Yine Barbaro Ak-Koyunlulara tabi olan Şirvanşahların ülkesinden geçerken Tebriz'e 12 menzil mesafede olan Şamahî şehrinde yaşayan Ermenilerin şehirdeki ahali gibi kendi tarzlarına göre ipekli ve pamuklu kumaş dokuyarak geçindiklerini belirtmiştir.⁶⁵ Aynı dönemde şehirlerde yaşayanlar ise belli başlı olarak ticaret ile meşgul idiler. Bunların yanında Hasan Bey'in güvendiği Ermenilere Avrupa ile ilişkilerde görev verilebilmekte idi. Mesela bu anlamda Uzun Hasan Bey teb'asından olan Mirat (Murad) adındaki Ermeni asıllı bir elçisini Venedik'e göndermiştir.⁶⁶ 1474 yılında Ak-Koyunlu ülkesine seyahat eden Venedikli seyyah Contarini, Kefe'de Uzun Hasan Bey'in teb'asından olduğunu söyleyen bir Ermeni'yi de yanına alarak Ak-Koyunlu ülkesine gelir ve burada bir Ermeni köyünde dinlenir. Ancak bu köydeki Ermeniler, Contarini'ye Kefe'den getirdiği Ermeni'nin kötü biri olduğunu ve canını onun elinden kurtardığı için şanslı olduğunu söylemişlerdir. Bunun üzerine Venedikli Seyyah bu Ermeni'den kendisinin vermiş olduğu atı alarak onun kendisinden özür dilemesini istemiştir. Contarini daha sonra pek vefakâr olmadığını söylediği bir Ermeni keşişi Tebriz'e kadar kılavuzluk etmesi için seçerek Ak-Koyunlu payitahtına doğru yola çıkmıştır.⁶⁷ Contarini bu yolculuğu sırasında Merend yakınlarında birbirine yakın on bir Ermeni köyü olduğunu ve bunların bir piskoposu olduğunu bunların hepsinin papaya bağlı olduklarını belirterek bunların dini yaşantılarında ne kadar özgür olduklarını gözler önüne sermiştir. Seyyah ayrıca Ermenilerin meskûn oldukları köylerin bölgenin en güzel ve en verimli yerleri olduğunu hatta o bölgede bu yerlerden daha verimli ve daha güzel yerleşim yerlerinin olmadığını belirtmiştir ki bu durum Ak-Koyunlu teb'ası içinde Ermenilerin ne kadar müreffeh bir yaşantı sürmüştüklerini göstermektedir.⁶⁸ Venedikli seyyah 1475 yılının yaz mevsiminde Hasan Bey'in topraklarından Gürcistan'a giderken Türkmen ülkesinde dokuz tane Katolik Ermeni köyünde misafir olmuştur.⁶⁹

Hasan Bey'in 1478 yılında vefat etmesinden sonra yerine önce oğlu Halil Sultan geçmiştir⁷⁰ ardından da Yakub Bey hâkimiyet mücadelesine girerek aynı yıl içinde Ak-Koyunlu hükümdarı olmuştur.⁷¹ Yakub Bey'in saltanatında da

⁶⁴ Josaphat Barbaro, "Sefernâme-yi Josef Barbaro", *Sefernameha-yi Venizyan der İnan*, Farsça Terc. Minoçehr Emiri, İntaşarat-ı Harezmi, Tahran 1349, s. 63; Türkçe Terc. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 52; Turan, *a.g.e.*, s. 232.

⁶⁵ Barbaro, *a.g.e.*, s. 104; Terc. s. 93.

⁶⁶ Şerafettin Turan, "Fatih Mehmed-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", *TAD*, III, Sayı: 4-5, 1965, s. 91-95.

⁶⁷ Ambrogio Contarini, "Sefernâme-yi Ambrozyo Kontârini", *Sefernameha-yi Venizyan der İnan*, Farsça Terc. Minoçehr Emiri, İntaşarat-ı Harezmi, Tahran 1349, s. 144; Terc. s. 89.

⁶⁸ Contarini, *a.g.e.*, s. 145-146; Terc. s. 90-91.

⁶⁹ Contarini, *a.g.e.*, s. 160; Terc. s. 107.

⁷⁰ el-Bağdadi, *a.g.e.*, s. 430; Hans Robert Roemer, "The Türkmen Dynasties", *The Cambridge History of Iran*, edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, New York 1993, s. 182.

⁷¹ el-Bağdadi, *a.g.e.*, s. 430-431; Hüseyin Mirca'feri, *Tarih-i Teheyjulât-ı Siyasî İctimai İktisâdi ve Ferhengi-i İnan der Dove-i Timuriyân ve Türkmanân*, Daneşgah-ı İsfahan, Tahran 2016, s. 379.

babası Hasan Bey dönemindeki gibi Ermeni din adamlarına ayrıcalıklı imtiyazlar verilmiştir. Nisan 1487 / Cemaziyelevvel 892 tarihli bir belgede, Yakub Bey İmam-ı Zaman sıfatıyla,⁷² Ermeni keşişlerinden cizye alınmamasını bir fermanında emretmiştir.⁷³ Aynı şekilde bu dönemde Ermeni teb'anın hukukunun korunmasına devam edilmiştir. Öyle ki bu konuda Müslüman teb'aya karşı oldukça sert tedbirler dahi alınmasından çekinilmemiştir. Mesela 1486 yılının Mart ayında Tebriz'de genç bir Türkmen askeri, Mirek adında tüccar sayılan bir Ermeni sarrafın Hristiyan dinini terk ederek Müslüman olması için zorlamış, ancak bu Ermeni kendi dininde kalacağını belirterek Müslüman olmaya yanaşmamıştır. Bunun üzerine bu Türkmen askeri kılıçla Ermeni sarrafı öldürerek kaçmıştır. Daha sonra Ermeni Mirek'in oğlu babasını öldürülmüş halde bulunca Ak-Koyunlu sarayına giderek durumu Sultan Yakub'a şikâyet etmiştir. Sultan bu durumu öğrenince oldukça öfkelenerek Ermeni sarrafı öldüren şahsın yakalanıp derhal getirilmesi için emir vermiştir. Bu emir üzerine iki gün sonra bu adam Tebriz'e iki günlük mesafede bulunan Merend'de ele geçirilerek Sultan Yakub'un huzuruna getirilmiştir. Sultan Yakub bir hançerle bu adamı kendi eliyle cezalandırarak öldürmüştür. Ardından da *"İslam dinini yaymanın töre ve yolu bunun o gayrimüslimi öldürmesi midir?"* diye sormuş ve adamlarına cesedi sokağa atmalarını ve köpeklerin yemesi için de sokakta bırakmalarını emretmiştir. Daha sonra Sultanın adamları bu askerin kesilmiş başını Ermeni cemaatine teslim etmişlerdir. Fakat Ermeniler kendi mahallelerinde bu Türkmen askerin kafası ile top oynamaya başlamışlardır. Müslümanlar bu durum karşısında şoka uğrayarak bu askerin İslam dinine göre defin edilebilmesi için harekete geçmişlerdir. Bu amaçla da Müslüman teb'adan bir gurup kendilerine askerin na'sını defin edebilmek için sultan nezdinde yardımcı olması maksadıyla, saygın ve tanınmış bir zat olan Derviş Kasım'ın yanına gitmişlerdir. Bu görüşme sonucunda Tebriz ahalisinin bu Müslüman temsilcileri, Derviş Kasım önderliğinde Sultan Yakub'dan, askeri İslam dininin gereklerine uygun biçimde defin edilmesi için izin almışlardır. Ancak, cenaze töreni geceye doğru Yakub Bey ve dostlarının işaret etmekte olduğu sarayın yakınlarında kitlesel bir gösteriye dönüşmüştür. Bu olaydan sonra öfkeden gözü dönmüş sultanın huzuruna getirilen Derviş Kasım, oracıkta Yakub Bey ve saray hizmetlileri tarafından idam edilmiştir. Ertesi sabah Derviş Kasım'ın hükümdarın elleri ile öldürüldüğü haberi Tebriz'e yayıldığında, Müslüman teb'a ayaklanmışlardır. Bunun üzerine Yakub Bey, buna birliklerine birkaç saat boyunca kenti yağmalatarak ve teb'a üzerinde ağır bir ceza uygulayarak karşılık vermiştir. Bu olayın karşılıklı olarak meydana getirdiği düşmanlık, Yakub Bey ve maiyetinin başkenti hemen hemen terk edişine sebep olmuştur. Bu sebeple Sultan Yakub, yeni bitirilen Heşt Behişt sarayında on iki aydan daha az zaman geçirmiştir. Ak-Koyunlu hükümdarı 1488 Temmuz'undan Ekim'e⁷⁴ dek süren dört aylık son ziyaretinde, halkın

⁷² Woods, *a.g.e.*, s. 151; Terc. s. 243.

⁷³ Tabâtabâi, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁷⁴ Woods'un eserinin Türkçe tercümesinde, Temmuz'dan Ağustos'a dek dört aylık son ziyaretinde denilerek yanlış tercüme yapılmıştır. Krş. Woods, *a.g.e.*, s. 154; Terc., s. 246.

önünde şarap içmeye tövbe edecek ve Tebriz'in Müslüman halkının içki içmesini de yasaklayacaktır. Ancak Tebriz sakinleri bu taktiğe pek aldırış etmeyecekler, hatta iki yıl sonra Yakub Bey'i kışın Tebriz'de kalmaktan caydırmak için salgın hastalık söylentisi çıkaracaklardır.⁷⁵

Ak-Koyunlu Devleti'nde Ermenilere karşı gösterilen koruyuculuk vasfı devletin yıkılışına kadar devam ettirilmiştir. Nitekim Yakub Bey'in ölmesinden sonra Ak-Koyunlu Devleti'nin içine düştüğü iç karışıklık döneminde de Türkmen hükümdarları Ermeni din adamlarına vergilerden muaf edildiklerine dair fermanlar vermeye devam etmişlerdir.⁷⁶

Sonuç olarak Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Devletleri yönetiminde bulunan Ermeni teb'a merkezi hükümetin güçlü olduğu dönemlerde Müslüman teb'a gibi huzur ve güvende olmuştur. Ancak saltanat mücadeleleri veya komşu devletler ile yapılan mücadeleler sırasında bütün teb'a gibi Ermeniler de bu durumdan zarar görmüşlerdir. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletleri yönetiminde gayrimüslimlerin vermekle yükümlü oldukları vergiyi Ermenilerin vermeleri karşılığında hak ve hukukları korunmuştur. Hatta bu hukukun korunması uğruna hükümdarlar oldukça sert tedbirlere başvurarak bazı durumlarda Müslüman teb'aya zulüm dahi yapılmıştır. Bunun yanında gayrimüslimlerin vermekle yükümlü oldukları vergilerden Hristiyan din adamlarına imtiyazlar verilerek onların bu vergilerden muaf edilmesi hükümdarlar tarafından verilen fermanlarla sağlanmıştır. Ayrıca Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu hükümdarları Ermenilerin dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için yeni kilise yapmalarına harap olanların tamir edilmesine izin verdikleri gibi bazen kendileri de kilise ve manastırlar yaptırmışlardır. Bazı Ermeni din adamları Ak-Koyunlu hükümdarları ile yakın dostluklar dahi kurabilmişlerdir. Bu sebeple Türkmenlerin hâkim oldukları yerleşim yerlerinde bulunan kilise ve manastır gibi yerlerdeki Ermeni ruhban sınıfı tarafından yazılan kolofonlarda bazı istisnai durumlar hariç Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu hükümdarlarına karşı övgü dolu yazılar mevcuttur. Bu belgelerde genel olarak Türkmen hükümdarlarının adalet ve koruyuculuklarından bahsedilmiştir.

Kaynaklar

ANDREASYAN, Hrand D.: "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. I, Sayı: 1-2, 1950.

_____ : "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait, Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, 1973.

ANONYMOUS: *Tadhkirat al-Mulük: A Manual of Safavid Administration (c. 1137/1725)*, Translated and Explained by V. Minorsky, Cambridge, London 1943.

ÂŞIKPAŞAZÂDE: *Âşıkpaşa oğlu Tarihi*, Haz. Atsız, MEB Yay., İstanbul 1992.

BARBARO, Josaphat: "Sefernâme-yi Josef Barbaro", *Sefernameha-yi Veniziyân der İran*, Farsça Terc. Minoçehr Emiri, İntaşarat-ı Harezmi, Tahran 1349; Türkçe Terc. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

⁷⁵ Hâfız Hüseyin Kerbelâyî Tebrizi, *Ravzâtu'l-Cenan ve Cennatu'l-Cenân*, c. I, Tash. Cafer Sultan el-Kurayî, İntaşarat-ı Sutude, Tahran 1383, s. 92-95; Barbaro, *a.g.e.*, s. 117-119; Terc. s. 108-110; Woods, *a.g.e.*, s. 153-154; Terc. s. 245-246.

⁷⁶ Tabâtabâi, *a.g.e.*, s. 108.

CONTARINI, Ambrogio: “Sefernâme-yi Ambrozyo Kontârini”, *Sefernameha-yi Veniziyân der İrân*, Farsça Terc. Minoçeher Emiri, İntaşarat-ı Harezmi, Tahran 1349; Türkçe Terc. “Caterino Zeno’nun Seyahatnâmesi”, *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2006.

Ebu Bekr-i Tihranî: *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, Neşr. Necati Lugal - Faruk Sümer, c. I, TTK Yay., Ankara 1993; Terc. Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekiryye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2001.

EL-AZZÂVÎ, Abbas el-Mehâmî: *Tarihü’l Irak Beyne İhtilâleyn el-Hükûmetü’l-Türkmâniyye*, c. III, Dâru’l-Arabiyyetü’l-Mavsuât, Bağdad 1939.

EL-BAĞDADÎ, Abdullah b. Fethullah: *el-Düvelü’l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü’l-Gıyasî)*, Tah. Târik Nâfi’ el-Hamdânî, Dar ve Mektebü’l-Hilâl, Beyrut 2010.

ERSAN, Mehmet: *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, TTK Yay., Ankara 2007.

HINZ, Walther: *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK Yay., Ankara 1992.

İBNİ TAGRİBERDÎ: *En-Nücûmu’z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013.

MEHMED NEŞRÎ: *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, Nşr. Faik Reşit Unat - Mehmet Altay Köymen, c. II, TTK Yay., Ankara 1995.

MEMMEDOV, Süleyman: “Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

MINORSKY, Vladimir: “Kara Koyunlu Cihanşah ve Şiirleri”, Çev. Mine Erol, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: II, 1970.

MİRÇA’FERÎ, Hüseyin: *Tarih-i Teheyvulat-ı Siyasî İçtimâî İktisâdî ve Ferhengi-i İrân der Doure-i Timuriyân ve Türkmanân*, Danışgah-ı İsfahan, Tahran 2016.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi: *Selçuklular*, c. I, İSAM Yay., İstanbul 2013.

ROEMER, Hans Robert: “The Türkmen Dynasties”, *The Cambridge History of Iran*, edited by Peter Jackson, Cambridge University Press, New York 1993.

RUMLU HASAN-I: *Ahsenü’l-Tevârih*, Nşr. Abdul-Hüseyin Nevâî, c. I, İntaşarat-ı Esatir, Tahran 1389; Terc. *Ahsenü’l-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2006.

SANJIAN, Avadis Krikor: *Colophons of Armenian Manuscript*, Harvard University Press, Cambridge 1969.

SÜMER, Faruk: *Kara Koyunlular*, TTK Yay., Ankara 1992.

ŞEKER, Mehmet: *Anadolu’da Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar’da Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri)*, DİB Yay., Ankara 2012.

TABÂTABÂÎ, Hüseyin Müderrisi: *Fermânâhâ-yi Türkmanân-ı Karakoyunlu ve Akkoyunlu*, Çaphâne-i Hükümet-i Kum, Tahran 1352.

TANSEL, Selâhattin: *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed’in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, TTK Yay., Ankara 1999.

TEBRİZÎ, Hâfız Hüseyin Kerbelâyî: *Ravzâtu’l-Cenan ve Cennatu’l-Cenân*, c. I, Tash. Cafer Sultan el-Kurrayî, İntaşarat-ı Sutude, Tahran 1383.

TURAN, Osman: *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

_____ : *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

TURAN, Şerafettin: “Fatih Mehmed-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik”, *TAD*, III, Sayı: 4-5, 1965.

WOODS, John E.: *The Aqqyunlu-Clan, Confederation Empire -A Study in 15th / 9th Century Turko Iranian Politics*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis & Chicago 1976; Terc. *Akkoyunlular*, Çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yay., İstanbul 1993.

ZENO, Caterino: “Sefernâme-yi Katerino Zeno”, *Sefernameha-yi Veniziyân der İrân*, Farsça Terc. Minoçeher Emiri, İntaşarat-ı Harezmi, Tahran 1349; Türkçe Terc. “Caterino Zeno’nun Seyahatnâmesi”, *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2006.